

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

ПРО ЗНАРЯДДЯ ПИСЬМА ТА КИРИЛИЧНІ НАПИСИ НА ПРЕДМЕТАХ ХІ—ХІV СТОЛІТЬ З ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

Упродовж століть освічені люди, працюючи у княжих та єпископських канцеляріях, писали тексти грамот для місцевого вжитку, вели дипломатичне листування, складали літописи своїх володарів. Згаданий у літописі „премоудрь книжникъ Тимофѣи“ переконливо підтверджує це¹. Що стосується рукописних книг, створюваних у Галицько-Волинському князівстві, то їх з тієї давньої епохи збереглося надто мало — Галицьке євангеліє 1144 р., Христинопільський апостол ХІІ ст., Бучацьке євангеліє ХІІ—ХІІІ ст., Холмське євангеліє ХІІІ ст.² та окремі інші. З писемною культурою цих земель пов'язують також „Повість про осліплення Василька“, перемишльське літописання 80—90-х рр. ХІ ст., фрагменти якого збереглися у хроніці Длугоша ХV ст., унікальний Галицько-Волинський літопис, зрештою, деякі вчені відстоюють версію про галицьке походження пам'ятки ХІІ ст. „Слово о полку Ігоревім“. Усі ці факти добре відомі, переважно детально вивчені, і тому особливих надій на відкриття нових пам'яток староукраїнського письменства немає, хоч загалом такої можливості не варто відкидати.

Археологія ж як наука поряд з іншими науками має ту перевагу, що її джерела постійно поповнюються, і вони, з одного боку, суттєво доповнюють свідчення писемних джерел, а з другого — відкривають нові пам'ятки. Завдяки археологічним дослідженням насамперед зібрано значний матеріал про поширення писемності серед різних верств населення Давньої Русі, у тім числі й Галицької землі.

Важливу групу знахідок, які підтверджують дані про писемність на теренах цієї землі, становлять окремі написи на предметах, а також інструменти, виготовлені з кістки, заліза або бронзи переважно у вигляді заостреного стержня, що з другого кінця завершується плоскою лопаточкою. За їх допомогою створювалися написи на окремих предметах, писалися акти і документи. Такі інструменти відомі у Галицькій землі

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание летописей, изд. императорской Археографической комиссией.— СПб., 1908.— Т. 2.— Кол. 722; Пор. також: Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис.— К., 1958.— С. 25—98.

² Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории.— 1973.— № 1.— С. 92—107; Запаско Я. П. Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— С. 15—304.

ще з археологічних розкопок 80-х рр. XIX ст.³ Тривалий час вони були незрозумілими для дослідників, і в науковій літературі про них згадують як про „шпильки“, „ложечки для причастя“, „браслети“, „інструменти для обробки шкіри чи лініювання пергаменту“. Між тим, уже в античний період у Греції та Римі подібні знаряддя були добре відомі і їх називали „стилями“ (по-грецьки *stilos*; по-латинськи *stilus*). Гострим кінцем таких інструментів писали по дощечці, вкритій воском, а лопаточкою виправляли або зовсім згладжували написане. У цьому полягала зручність такого способу письма — особливо для початківців або тих, хто робив короткі тимчасові записи. На Русі такі інструменти називали писалами. Виявлені у Новгороді дощечки, що покривалися воском, та велика кількість писал остаточно розвіяли сумніви щодо призначення таких виробів⁴.

Колекція писал з Галицької землі доволі чисельна і цікава. Серед археологічних матеріалів тут виділені майже всі відомі на теренах Русі типи писал, класифікація яких визначається формою лопаточки.

У літописному Звенигороді виявлено кістяне писало з лопаточкою у формі чотирикутника з круглим отвором у центрі (I, 7). Подібні новгородські вироби датуються другою половиною X — першою половиною XI ст. З Галича та Звенигорода відомі металеві писала з лопаточкою майже півкруглої форми (I, 1). Вони відносяться до XI—XII ст. Оригінальним є бронзовий стилос, знайдений на городищі у селі Городниці на Івано-Франківщині. Його лопаточка має форму широкого келиха (I, 12). Аналогічні писала знайдені у Белзі та Новгородку (Новогрудку)⁵. Усі три вироби, ймовірно, відлиті в одній формі. Вони мають зооморфне зображення на лопаточці і датуються XII — першою половиною XIII ст.

Дуже подібними між собою є також три бронзові писала зі Львова, Звенигорода та Городниці, що мають фігурну лопаточку з хрестовидним прорізом (I, 14, 18). Дуже близькі до них писала із Берестя і Волковиська у Білорусі та Витичева у Подніпров'ї⁶. Скупчення цього типу виробів на землях Галицько-Волинської Русі і майже повна їх тотожність, мабуть, вказують на те, що виготовлено їх в одному з міст цієї землі.

Залізні писала із Галича та Звенигорода, що мають лопаточки у вигляді гострореберного келишка, датуються XII ст. (I, 4). Для бронзового писала із Пліснеська та залізного і двох бронзових стилосів з Галича характерні лопаточки у формі келишка з відтягнутими краями. У XII — першій половині XIII ст. цей тип писал був найбільш поширеним. Єдиною знахідкою представлене писало з села Іване-Пустого на Тернопільщині, лопаточка якого має форму літери „Т“ із заокругленим лезом та криль-

³ Петегрич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: Культура, традиції.— К., 1982.— С. 39.

⁴ Медведев А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв. // Советская археология.— 1960.— № 2.

⁵ Петегрич В. М. Про один тип давньоруських писал XII—XIII ст. // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції, 26—28 вересня 1985 р.— Луцьк, 1985.— С. 256—257; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Л., 1981.— Рис. 51, 2.

⁶ Лысенко П. Ф. Берестье.— Минск, 1985.— С. 390, рис. 260; Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X—XIV вв.— Минск, 1975.— Рис. 38, 13; Медведев А. Ф. Древнерусские писала.— С. 76.

цями на кінцях⁷ (I, 20). Подібні вироби особливо були розповсюджені у Новгороді з другої половини XII до середини XIII ст. Два стилюси з Ленківців на Чернівеччині мають п'ятикутні лопаточки і відносяться до XII — першої половини XIII ст.⁸ (I, 10, 13).

Досить популярними в Галицькій землі у XII—XIII ст. були писала з лопаточкою у формі трикутника, який плавно переходить у стержень (I, 3, 6, 9, 15). Вони виявлені серед археологічних матеріалів Звенигорода, Галича, Ленківців⁹. Добре відомі також стилюси з такими ж лопаточками, які відділені від стержня кількома валиками або круглим потовщенням (I, 11, 16, 17, 21). Їх знайдено в Галичі, Перемишлі, Жидачеві, Ленківцях та на городищах у селі Усті на Тернопільщині і Олешкові на Івано-Франківщині¹⁰.

У Галичі виявлені інструменти, у яких відсутні лопаточки, а стержні завершені круглим потовщенням або пташиноподібною головкою з отвором та кільцем (I, 2, 5). Такі вироби могли використовуватися для писання по березовій корі, продряпування написів на стінах церков, горщиках і т. д. Для цієї ж мети годилися й інші загострені залізні та бронзові предмети.

Мабуть, з допомогою таких писал були зроблені написи на стінах Успенського собору та церкви Пантелеймона у Галичі, печерному монастирі у Бакоті та на інших культових спорудах, що не збереглися до наших днів. Свої написи галичани залишили також в інших містах Давньої Русі і навіть далеко за її межами. Зокрема, у Константинопільській Софії виявлено напис: „МАТФЪБИ ПОПЪ ГАЛИЧЬСКИЙ“¹¹.

Справдились наші передбачення щодо відкриття берестяних грамот в окремих містах Галицько-Волинської землі¹². У кінці 80-х рр. у Звенигороді вдалося виявити два уривки грамот, написи на яких виконані писалами (II, 10). Такими інструментами продряпані також написи на амфорі — „РОЖЪ“ та імена власників дерев'яних виробів ІОАН, ТАР[...] (очевидно, ТАРАС), ЛЕСЪ з цього міста. На амфорах трапляються і окремі букви, наприклад, літера Ж на знахідці з Галича¹³ (II, 12). Можливо,

⁷ Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини.— 1993.— Вип. 2.— С. 20.— Рис. 1, 3.

⁸ Тимошук Б. А. Об инструментах для письма („стилях“) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— 1956.— Вип. 62.— Рис. 57; його ж. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.).— К., 1982.— Рис. 43, 1, 6.

⁹ Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження у с. Звенигород на Львівщині у 1973 р.— Табл. II, 9; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина.— Рис. 43, 7.

¹⁰ Пастернак Я. Старий Галич.— Краків; Львів, 1944.— Рис. 73, 2; Kunysz A. Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu.— Przemysł, 1981.— Рис. 100; Корчинський О. М. Раскопки в г. Жидачеве // Археологические открытия 1983.— М., 1985.— С. 296; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина.— Рис. 43, 2; Гаврилюк О. Давньоруські старожитності.— Рис. I, 5; Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // Записки НТШ.— 1993.— Т. ССХХV.— С. 91.

¹¹ Висоцький С. О. Епіграфічна знахідка з Чернігова // Археологія.— 1984.— Вип. 48.— С. 96; його ж. Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985.— С. 5.

¹² Петегирич В. М. Археологічні джерела.— С. 40.

¹³ Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.— 1990.— № 6; його ж. List z Przemysla z początków XII wieku // Rocznik Przemyski.— 1995.— Т. XXXI.— Z. I.— S. 47—53; Ратич А. А. Надпись на амфоре из Звенигорода на Белке // Археологические открытия 1970.— М., 1971.— С. 295; Пастернак Я. Старий Галич.— С. 192, рис. 80, 1.

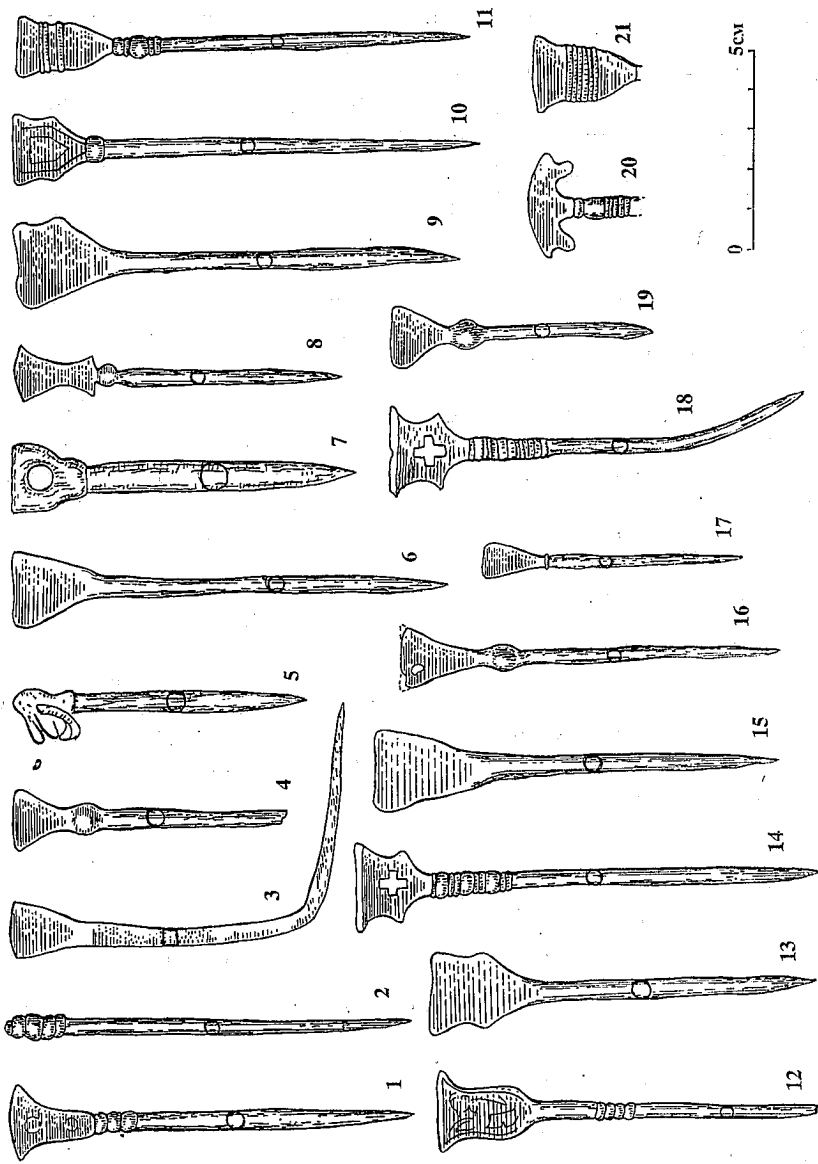

Рис. 1. Писала XI—XIII ст. із Галицької землі:
 1—5, 17. Галич; 6—9. Звениторд; 10—11, 13, 15. Ленківці; 14. Львів; 12, 18. Городниця; 16. Перемишль;
 19. Олешків; 20. Іване-Пусте; 21. Устя

вони відповідають цифрам для означення об'єму посудини¹⁴. Окремі літери відомі на денцях звичайних горщиків, які широко використовувалися у побуті, — **Ж** з Ленківців, **И** та **Н** зі Звенигорода¹⁵. Деякі дослідники вважають, що за допомогою черепків, на яких збереглися букви, діти вчилися складати склади, і вони виконували роль своєрідної азбуки¹⁶. Літерами помічені і кістяні вироби. Зокрема, на ручці кістяної ложки з Ленківців вирізані букви **Н** та **И**¹⁷.

Окремі слова і літери на шиферних пряслицях свідчать, що навіть серед простих жінок траплялися грамотні. Так, напис на пряслиці із Тереховлі „**РОМАДИНЬ**“, що датується XI—XII ст., вказує на його приналежність якійсь особі¹⁸. Пряслицю з літерами **Н**, **И**, **Н** та з пошкодженим написом (читаються тільки букви **ТАБ**) виявлено на Ленковецькому городищі¹⁹. З Галича походить керамічна плитка з буквеними знаками²⁰.

Значну групу знахідок з літерами та написами складають культові речі — хрести, іконки, церковне начиння. Серед них виділяється напрестольний бронзовий хрест з написом і датою, знайдений ще в 1911 р. у селі Аксманичах²¹, пов'язаний своїм походженням, мабуть, з Перемишлем²². Хрест двораменний, шестиконечний, його розміри: висота 23,1 см, менше верхнє рамено має довжину 6,1 см, більше нижнє — 10,2 см (II, 7). У верхньому середхресті нанесено зменшений рисунок шестиконечного двораменного хреста, а на кінцях вигравірована монограма: зліва **IG**, справа **XG**, зверху **HH**, знизу **KA**. Це традиційна формула „Ісус Христос переможець“. Вона відома на багатьох культових речах у слов'янському світі, зокрема, енкаліпонах, іконках та хрестах. Напис на другому великому рамені читається так: „**ПОВЕДА НА Б҃ГЬ**“. Нижче на вертикальному доземному стовпі хреста розміщена буквена дата: **СФПХ**. Ця дата є дещо загадковою. Вона починається буквою „зело“, що має числове значення 6000, за нею стоїть буква „фіта“ з числовим відповідником 9, далі йде літера „П“, що означає 80, і нарешті „Х“ зі значенням „600“. Така послідовність буквено-цифрового запису незвична, проте вона не повинна нас дивувати. На пам'ятках епіграфіки Київської Русі подібні

¹⁴ Висоцкий С. А. Граффити архитектурных памятников Древнего Киева // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 401.

¹⁵ Тимошук Б. А. Об инструментах...— С. 157; Ратич О. О. Літописний Звенигород // Археология.— 1973.— Вып. 12.— С. 92.

¹⁶ Бабишин О. Д. Школа та освіта Давньої Русі. XI — перша половина XIII ст.— К., 1973.— С. 25.

¹⁷ Тимошук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище // Советская археология.— 1959.— № 4.— С. 256.— Рис. 4, 6.

¹⁸ Алексеев Л. В. Еще три шиферных пряслица с надписями // Советская археология.— 1959.— № 2.— С. 243.— Рис. 1.

¹⁹ Тимошук Б. А. Об инструментах...— С. 157; його ж. Північна Буковина — земля слов'янська.— Ужгород, 1969.— С. 120.

²⁰ Матеріали з досліджень В. Ауліха.

²¹ Свеніцький І. Національний музей в 1911 році // Діло.— 1912.— 17 січня.— С. 2—3; Ілюстрований провідник по Національним музеєви у Львові.— Жовква, 1913.— С. 11.— Фото 6.

²² Петегірич В. До історії Перемишля другої половини XII ст. // Міжнародна археологічна конференція „Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Львів, 27—29 вересня 1994 р. Тези доповідей та повідомлень.— Львів, 1994.— С. 32—34.

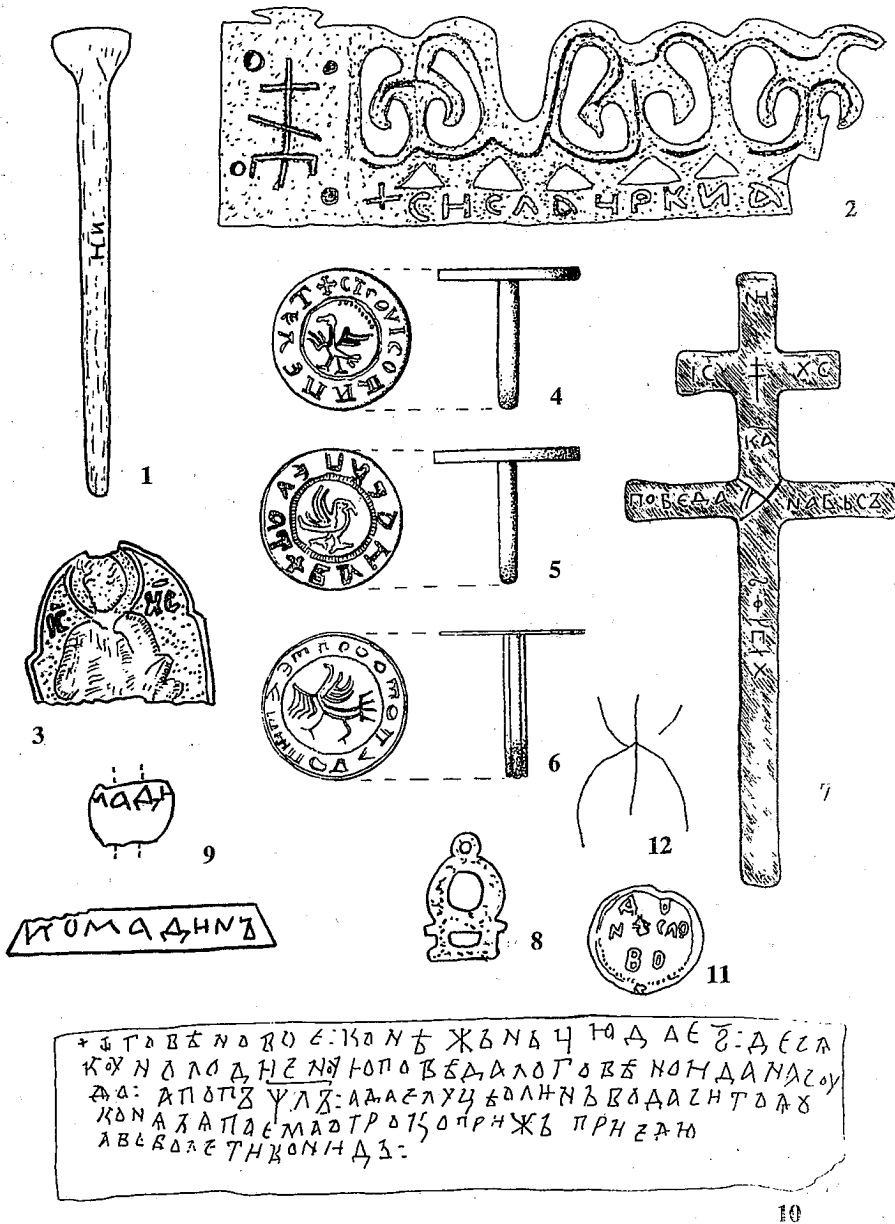

Рис. II. Побутові та сакральні предмети XI—XIII ст. із Галицької землі з написами окремих текстів, слів і літер:
 1. Ленківці; 2. Галич; 3. Городниця; 4—6. Молотів; 7. Перемишль;
 8—9. Тереховля; 10. Звенигород; 11. Іванівка

випадки відомі. Так, на Тмутораканському камені напис зроблено так, що остання цифра вписана у передостанню. Інколи зустрічаються у датах зайві букви, як на хресті Євфросинії Полоцької. В окремих випадках різьбярі помилялися у написанні літер або писали їх у різні боки і т. п. Єдиний варіант, за яким можна розташувати букви на цьому хресті, щоб вийшла якась логічна дата, такий: **СХПӨ**. Цей запис відповідає 6689 р. від створення світу. При переведенні дати на сучасне літочислення (6689—5508) отримуємо 1181 р. Точна дата з антиязичницьким написом на хресті наштотують на припущення, що їх зроблено у зв'язку з якимись особливими подіями в історії Перемишля. Цікаво, що 1181 р. збігається з 200-річним ювілеєм першої згадки про це місто у писемних джерелах. Під 981 р. літописець занотував похід київського князя Володимира на Перемишльську і Червенську землі та їх приєднання до Київської держави. Можливо, саме пам'ять про цю подію знайшла своє відображення у написі на хресті як свідчення перемоги Володимира над хорватським племінним об'єднанням, що в поглядах сучасників асоціювалася з перемогою над язичниками, еретиками, і тому на цій реліквії з'явилася монограма, яка утверджувала всеперемагаючу силу Христа та антиязичницький напис. Цілком реально також припустити, що виготовлення цього хреста було приурочене до приходу одного з невідомих нам єпископів на перемишльську катедру.

Літерами, монограмами і навіть цілими написами помічені хрести-енколпіони Галицької землі. Найбільше їх знайдено у Галичі, Перемишлі, Звенигороді, Теревовлі, Львові²³. Особливо цікаві енколпіони зі зворотними написами. Окремі дослідники відстоюють версію про їх київське походження, хоч їх могли виготовляти також в інших великих містах. Перші хрести цього типу могли дійсно з'явитися у Києві тоді, коли там вже знали про розгром Північно-Східної Русі в 1237—1238 рр. ордами Батия і про небезпеку, що загрожувала Києву. У зв'язку з цими подіями на енколпіонах з'явився напис „Святая Богородице помагай”²⁴.

До рідкісних знахідок відноситься дерев'яний хрестик зі Звенигорода з буквами **СВДІСХ**²⁵ та частина панікадила, що знайдена на місці церкви Спаса у Галичі з написом „**СНГЛА ЦРКИА**”²⁶, який мав своє продовження (II, 2). З Галицької землі відомі кам'яні та металеві іконки з монограмами. Прикладом може слугувати бронзова іконка з Городниці (II, 3)²⁷.

²³ Петегирич В. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XI—XIII ст. // Міжнародний історико-археологічний семінар „Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у другій половині I — на початку II тисячоліття н. е.” Чернівці, 22—24 вересня 1994 року. Тези доповідей та повідомлень.— Чернівці, 1994.— С. 38—40.

²⁴ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. Свод археологических источников.— М., 1974.— Вып. ЕІ-44.— С. 39.

²⁵ Свешніков І. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода // Вісник АН Української РСР.— 1985.— № 11.— С. 43.

²⁶ Старчук І. Д. Металеві прикраси ранньофеодальної доби в західних областях УРСР. Рукопис. Архів Інституту українознавства НАН України, спр. 38.— С. 105—106.

²⁷ Петегирич В. М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія.— 1983.— Вип. 42.— С. 50.

Повні написи збереглися на срібних перстених печатках з Молотівського скарбу²⁸. На плоских круглих щитках трьох перснів вигравірувані зображення птахів. По краю щитків зроблено написи кирилицею. На одному: „СКОЧКОВА + ПЕЧАТ“, на другому — „ВАНОВА + ПЕЧАТ“²⁹. Напис на третьому менш чіткий (II, 4—6). Можливо, його можна відчитати як „ПОТАПОВА + ПЕЧАТ“. Молотівські перстеневі печатки, очевидно, відносяться за знайденими у складі скарбу чеськими монетами до другої половини XIII — першої половини XIV ст.³⁰

Доволі часто написи вміщували на звисаючих свинцевих печатках, що підвішувалися до документів. Зокрема, у Галичі та Іванівці біля Перемишлян виявлені звисаючі печатки з написом „ДНЬСЛОВО“³¹ (II, 11).

Наведені відомості переконливо свідчать про достатньо поширену грамотність міського, можливо й сільського населення Галицької землі. Незважаючи на поверхову вивченість території, у тому числі й великих міст, вдалося зібрати чималу колекцію писал (стилюсів), за допомогою яких створювалися різні написи, а також велику добірку відомих у Галицькій Русі виробів з написами чи окремими буквами. Слід зазначити також широку географію знахідок цього типу давньоруських пам'яток, які були сконцентровані не тільки у відомих містах. Багато їх виявлено під час розкопок невеликих городищ, у селах.

Написи на пряслицях, амфорах, кістяних виробках, букви на денцях горщиків, плитках, на багатьох виробках з кольорових металів, правдоподібно, були зроблені рядовими міщанами або й селянами. Таким чином, археологічні матеріали дають змогу певною мірою визначити соціальний стан власників речей, отримати матеріальні докази про ступінь грамотності відповідних соціальних груп, доповнюючи і конкретизуючи свідчення писемних джерел, які містять дані про грамотність у князівсько-болярському середовищі.

Найбільш ранні з таких знахідок відносяться до другої половини XI ст., а переважна більшість датується XII—XIII ст. На цей час припав розквіт культури міст Галицької землі. Інтенсивно розвивалися ремесло і торгівля, будувалися численні монументальні споруди, розширювалися економічні та культурні зв'язки з іншими землями. У цьому контексті мусила інтенсивно поширюватися грамотність серед населення.

²⁸ Грушевський М. Молотівське срібло // Записки НТШ.— 1898.— Т. 25.— С. 1—5; його ж. Молотівське срібло // Записки НТШ.— 1899.— Т. 31—32.— С. 3—4.

²⁹ Старчук І. Д. Металеві прикраси.— С. 105—106.

³⁰ Гончаров В. К. Художні ремесла // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 392.

³¹ Пастернак Я. Старий Галич.— С. 200.— Рис. 83, 3; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв.— М., 1970.— Т. 1.— С. 184—186.

Volodymyr ПЕТЕНЬРИЧ

**ON WRITING UTENSILS AND THE CYRILLIC INSCRIPTIONS ON PARTICULAR
OBJECTS OF THE 11TH — 14TH CENTURIES, AS DISCOVERED
AT VARIOUS LOCALITIES IN HALYCHYNA**

Due to archeological observation and field research, the data bank of the known written sources is constantly expanded, or new sources are discovered. Today it is archeology that provides for most findings as regards the ancient sources of Old Ukrainian penmanship. Inscriptions on particular objects, e. g. on spindle-whorls, crosses, small icons, church plate, or seals, make up a separate group. In this respect, some writing utensils are very informative, like the so-called *pysalos*, that is, the sticks of bone or metal, pointed at one end and blade-shaped at the other, serving to make inscriptions, or write documents and acts on parchment. They were discovered at the locations of various ancient settlements.

From the manner these inscriptions or individual letters are written in, as well as from the geographical distribution of these findings, one can infer that literacy was well-spread in Halychyna, and judge of its level among different social strata.